

Hoorn, Kerkplein 39, 'Sint Jans Gasthuis' of 'Boterhal'

'anno 1563' op een gevelsteen en 'dit is sint jans gasthuis' onder een aedícula met beeld van Johannes de Doper, beide in de voorgevel



Het Sint Jans Gasthuis in Hoorn, werd in 1563 gebouwd als ziekenzaal van een groot gasthuis-complex. Het pand heeft één van de best bewaarde vroegrenaissance gevels in Nederland en is rijk versierd met beeldhouw- en metselwerk en decoraties van natuursteen. Inwendig bestaat het gasthuis uit een ruim 20 meter diepe, 5 meter hoge zaal voor de ziekenverpleging. Bijzonder zijn de gebeeldhouwde consoles die de balken van de verdiepingsvloer dragen. Nadat het gasthuis in de 19de eeuw werd gesloten kende het gebouw verschillende functies, totdat het in 1987 in gebruik werd genomen als expositieruimte.

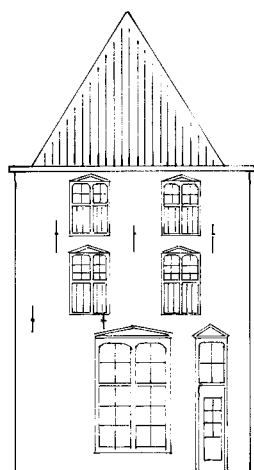
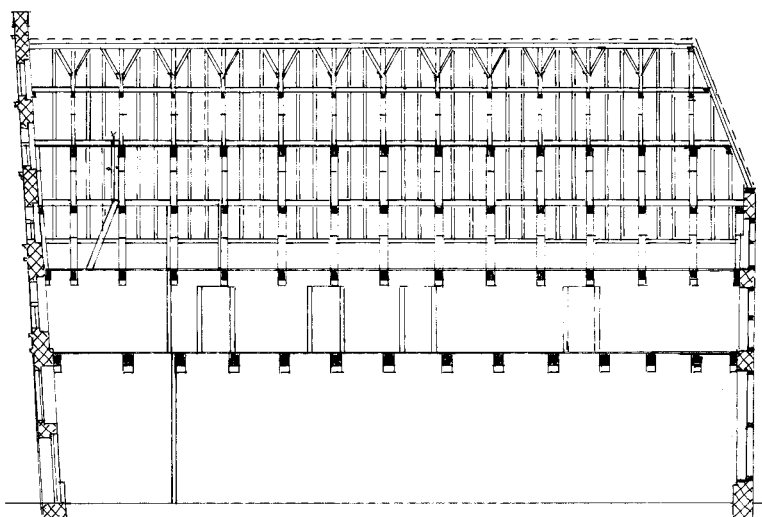
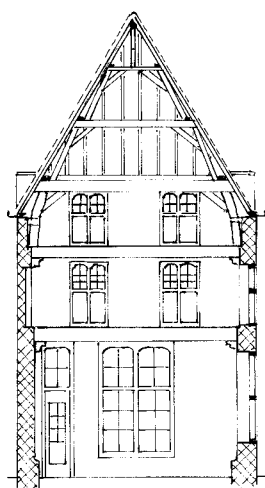
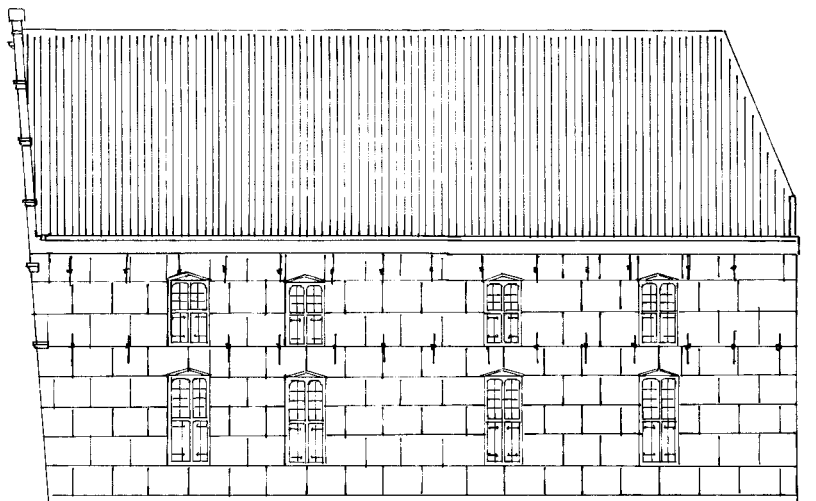
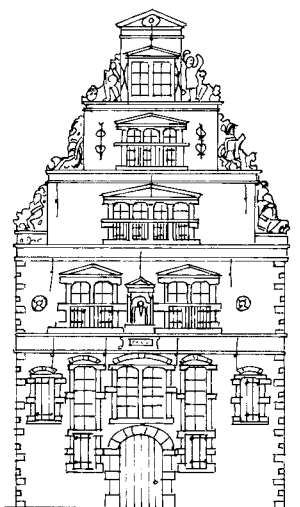
Situatie en geschiedenis¹

Het Sint Jans Gasthuis is gelegen in het centrum van Hoorn aan het Kerkplein, in het hart van de historische binnenstad. Het Kerkplein ontstond in de 14de eeuw na het droogleggen van een voormalig waterbekken van het riviertje de Tocht dat door de binnenstad van Hoorn naar de Zuiderzee stroomde. Na de demping en ophoging werd hier een kerk (de latere Grote Kerk) gebouwd. Rondom de kerk groeide gaandeweg een cluster van verschillende religieuze en sociale gebouwen. Het Sint Jans Gasthuis, een charitatieve instelling voor de opvang van reizigers en de ziekenzorg en vroeger onderdeel van een veel groter gasthuiscomplex, vormde hier een belangrijk onderdeel van.

Graaf Willem V gaf in 1347 toestemming om in Hoorn een gasthuis op te richten, met Johannes de Doper als beschermheilige. De oorspronkelijke locatie van dit gasthuis is niet bekend, maar vanaf omstreeks 1385 was er een woning als gasthuis ingericht in de Kerksteeg (later Lange Kerkstraat) bij het Kerkplein. Het pand was aanvankelijk bedoeld om aan zwervers, arme reizigers en pelgrims onderdak en een maaltijd te bieden, verzorgd door de kerk. De kerk stelde Armmeesters of Heilige Geestmeesters aan voor inwonende hulpbehoevenden, waarna het gasthuis ook wel het Heilige-Geesthuis werd genoemd en gaandeweg steeds meer taken in de ziekenzorg kreeg. De meesters gebruikten het gasthuis onder andere voor het uitdelen van voedsel. Burgerlijke donaties zorgden voor het belangrijkste financiële draagvlak. Na 1385 kochten de Heilige Geestmeesters verschillende huizen aan het Kerkplein, in de Kerkstraat, de Kerksteeg en de Gasthuissteeg. Sommige panden werden verhuurd, anderen als opvang-, zieken- of gasthuis gebruikt. Aan het einde van de Gasthuissteeg was een poort die toegang gaf tot een binnenterrein. Aan de voorzijde van het



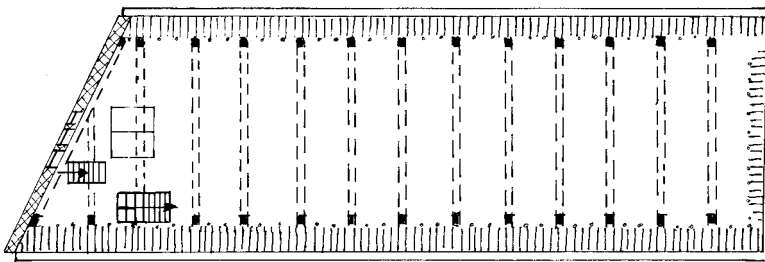
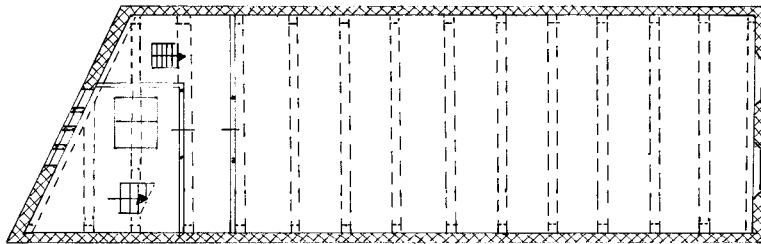
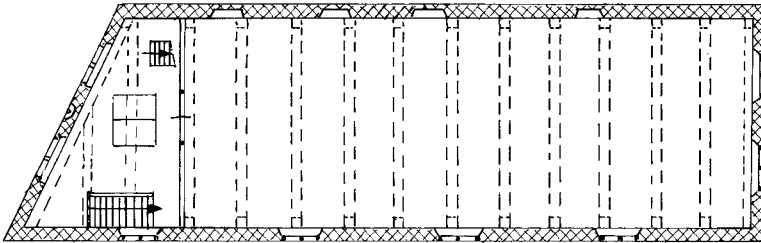
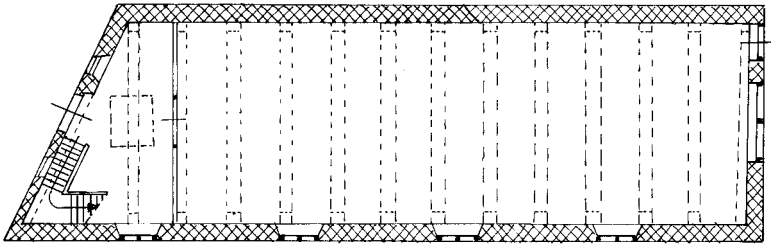
Situatie in 1823.



Voor-, zij- en achtergevels, langsdoorsnede, plattegrond begane grond, eerste, tweede en derde verdieping, naar gedeeltelijke opmetingen uit ca. 1893, 1948 en 1994.

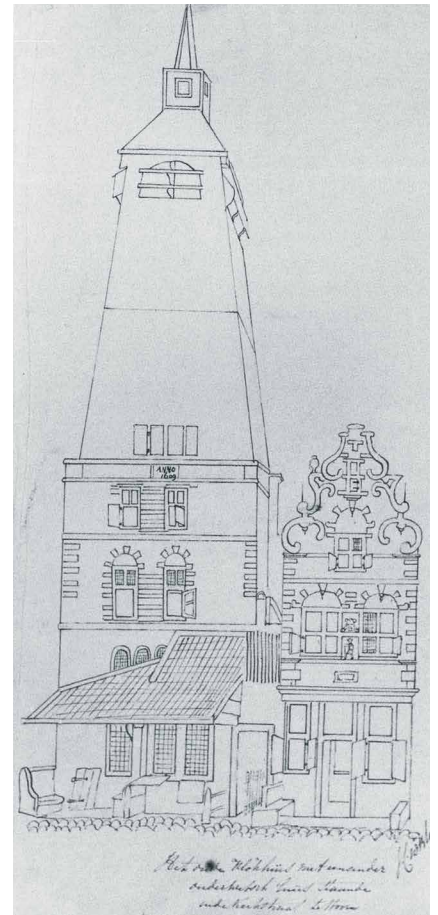
gasthuis, aan het Kerkplein naast de Gasthuissteeg, werd in de 15de eeuw in opdracht van de kerk een klokhuis gebouwd.

In 1529 nam het stadsbestuur het beheer van de Heilige Geestmeesters over en verdween de kerkelijke invloed in het gasthuis naar de achtergrond. Het gasthuis ging naast de verzorging van reizigers, armen en zieken nu ook huisvesting bieden aan proveniers. Dit waren oudere mensen die zich inkochten voor verzorging en 'preuven' ontvingen in de vorm van bijvoorbeeld maaltijden. Er werden ziekenvoogden, armenvoogden en vier regentessen of 'buitenmoeders' aangesteld. Het regentenbestuur werd gevormd door oud-schepenen en een lid van de vroedschap. Later werd ook een chirurgijn benoemd. Het gasthuis verkreeg inkomsten uit de verkoop van nagelaten goederen van in het gasthuis overleden personen, giften van weldoeners en renten en huuropbrengsten uit gekochte of geschonken panden en landerijen. Het Hoornse gasthuis leidde een florerend bestaan. Na de functie-uitbreiding groeide het flink en in 1531 werd een nieuw pand in de Kerksteeg gebouwd voor de ziekenzorg. Het andere bezit aan het Kerkplein, nu bekend als het Oude Gasthuis, ook wel 'De Bayert' genoemd, diende als het passantenhuis voor reizigers. Beide gasthuizen bleven onder één bestuur, werden achter de Gasthuissteeg met elkaar verbonden en deelden een keuken.



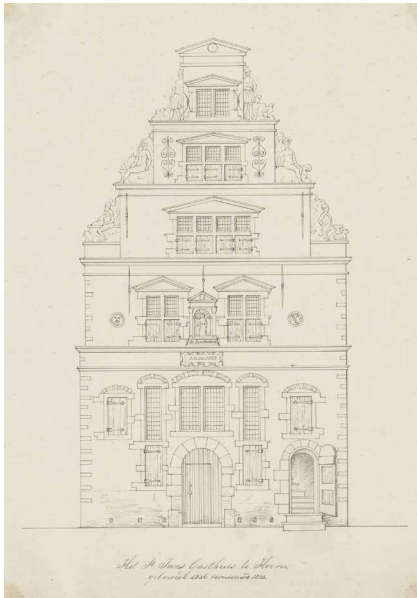
Het gasthuis op een prent van Cornelis Pronk, 1727.

Tekening van 'De Bayert' (rechts) en het klokhuis (links), met tussen beide de ingang van de Gasthuissteeg, op een tekening door J.C. van de Blocquetry, 1844.



De drukte en het ruimtegebrek in het gasthuizencomplex nam gestaag toe. Daarop werd in 1563 besloten om op de plaats van twee door het gasthuis verhuurde woningen naast het klokhuis een nieuw pand te bouwen. Het kreeg een rijkversierde pronkgevel met beeldhouwwerk aan het Kerkplein en bevatte onder andere een zaal met een diepte van ruim twintig meter. Naast het Oude Gasthuis of 'De Bayert' stond dit bekend als het Nieuwe Gasthuis of het Sint Jans Gasthuis. Er wordt aangenomen dat deze als mannenziekenzaal diende. In de jaren na de bouw kochten de regenten nog twee huizen op het erf ten zuiden hiervan, waar later proveniershuisjes werden gebouwd. Deze waren in de eerste plaats bestemd voor de gehuwde proveniers, alleenstaande proveniers werden vermoedelijk in de ziekenzalen ondergebracht. Aan de andere zijde van het klokhuis, naast de Gasthuissteeg, werden ook panden aangeschaft en in 1609 verrees hier nieuwbouw voor 'De Bayert'. In de collectie van het Westfries Museum wordt een gevelsteen met een pelgrim bewaard, die van dit pand afkomstig is.

In de loop van de 17de eeuw kregen de proveniers en de ziekenzorg steeds meer de overhand. Omstreeks 1565 mochten slechts twintig proveniers aangenomen worden, in 1678 waren dit er al zestig. De inkoopssommen vormden een belangrijke inkomstenbron, terwijl de ziekenverpleging vooral veel geld kostte. Daarnaast waren er ook nog armlastige proveniers die op aandragen van het stadsbestuur zonder inkoopssom



Tekening van de voorgevel met rechts de tweede ingang, door P. Jolij, 1849.



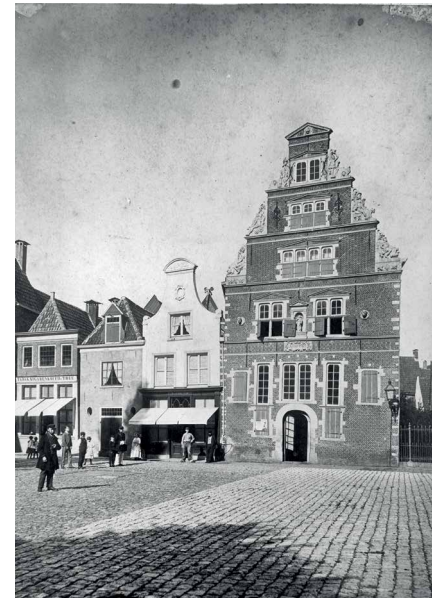
Interieur van het Sint Jans Gasthuis in gebruik als timmerplaats, 1964.



Voorgevel met de nieuwbouw van de Eerste Burgerschool voor Meisjes, ca. 1900–1910.

Voorgevel, na de sloop van het klokhuis, ca. 1870.

Voorgevel na de verbouwing van de meisjesschool in 1917.



in het gasthuis werden ondergebracht. De inkoopssom bedroeg omstreeks 1620 vijftig gulden, later verhoogd naar zestig en in 1695 naar honderd gulden. Ook gehuwde burgers mochten intreden en nadat men in de 18de eeuw zelfs gegoede burgers de mogelijkheid bood zich in te kopen, verdween de doelstelling als passantenhuis. De Bayert werd waarschijnlijk niet lang na de bouw al verbouwd tot provenierswoningen. Het ruimtegebrek bleef een terugkerend probleem. Eind 17de eeuw werd een voorheen verhuurde woning in de Kerksteeg ingericht tot ziekenhuisje en in de eerste helft van de 18de eeuw werd een aantal huisjes in de steeg gesloopt en vervangen door een nieuw vrouwenziekenhuis. In de 18de eeuw werd relatief veel geld uitgegeven aan onderhoud. Zo kreeg de vrouwenziekenzaal een nieuwe voorgevel en werden de regentenkamer en het verblijf van de binnenmoeders opnieuw ingericht en gemeubileerd.

Door de verslechterde economische situatie aan het einde van de 18de eeuw ging het gasthuis, net als veel hofjes, een moeilijke tijd tegemoet. De regenten verhoogden de inkoopssom voor proveniers en de minimumleeftijd. Het aantal vaste bewoners nam hierdoor af, terwijl het aantal zieken explosief steeg. De financiële toestand verslechterde en door veranderende wetgeving liepen de inkomsten sterk terug. In 1804 waren er nog zestig proveniers, in 1815 maar vijfendertig. Bij een volkstelling in 1830 woonden er nog 27, naast een binnenvader, een binnenmoeder, een dienstknecht

en twee dienstboden. In 1841 werden de laatste 17 proveniers uitgekocht of verhuisd naar armenhuizen en het gasthuis gesloten. De regenten bleven in functie en voerden in de jaren daarna het financiële beheer over het overgebleven, niet onaanzienlijke kapitaal. Het gasthuis stond vermoedelijk enige tijd leeg en de proveniershuisjes werden verhuurd. Het geheel verkeerde nu echter in bouwvallige toestand en gefaseerd werden vrijwel alle gebouwen van het complex verkocht of afgebroken, uitgezonderd het Sint Jans Gasthuis. In 1857 werd het gasthuis officieel opgeheven. In 1860 werd het Sint Jans Gasthuis na een restauratie en verbouwing ingericht tot kleding- en wapenmagazijn van het in Hoorn gelegeerde garnizoen. Uit een omstreeks 1893 vervaardigde opmeting blijkt dat de begane grond van het gasthuis in gebruik was als magazijn voor nieuwe kledingstukken, de eerste verdieping als wapenzaal met een afgescheiden poetslokaal, de tweede verdieping als kantoor en magazijn voor lakens en dekens met daarboven een zolder als bergruimte. De zogenoemde 'Ingenieurs der Genie te Haarlem en Den Helder' waren verantwoordelijk voor het onderhoud. In 1922 werd het Hoornse garnizoen overgeplaatst en kwam het gebouw opnieuw leeg te staan.

Nadat eerst was overwogen het gebouw tot pakhuis in te richten, kreeg het Sint Jans Gasthuis een bestemming als boterhal, onder welke naam het gebouw lokaal ook bekend kwam te staan. In 1958 verdween deze functie uit het gebouw en werd het gasthuis in gebruik genomen door de Stichting West-Friese Werkplaats, een werkplaats voor houtbewerking. Ook deze bleef slechts tien jaar en na een periode van leegstand en wisseltonstellingen werd het gasthuis in 1987 in gebruik genomen als expositieruimte voor de Kunstenaarsvereniging Hoorn en Omstreken, onder de naam Kunstcentrum de Boterhal. In de jaren tachtig en negentig vonden herstel- en sloopwerkzaamheden plaats en verdwenen de laatste restanten van de overgebleven historische bijgebouwen. In 1993–1994 vond een restauratie plaats, waarbij onder andere een nieuw keuken- en toiletblok en een nieuw trappenhuis geplaatst werden. In 2003 is het pand door de Gemeente Hoorn samen met vier andere monumenten overgedragen aan Vereniging Hendrick de Keyser. Tussen 2008 en 2012 zijn gefaseerd de gevels, de kap en het casco gerestaureerd.

Beschrijving en analyse

Het voormalige Sint Jans Gasthuis staat aan de westzijde van het Kerkplein. Dit stuk van het plein werd vroeger ook wel 'Voor de Kerk' genoemd. Rechts naast het gasthuis stond lange tijd het klokhuis van de Grote Kerk, deze werd afgebroken in 1853. Het gasthuis omvatte vroeger een veel groter complex tussen het Glop, de Lange Kerkstraat en het Kerkplein, met verschillende bijgebouwen, een tiental proveniers-

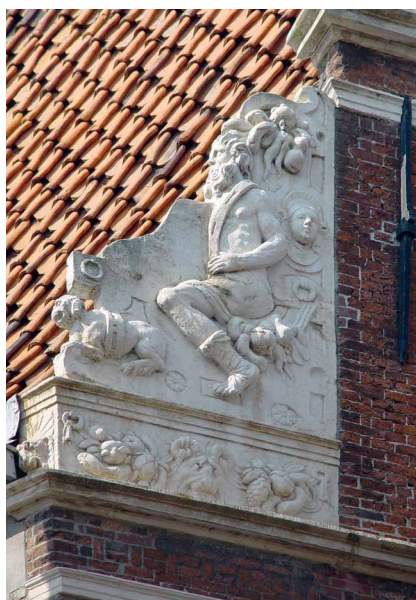


Achtergevel.

Zijgevel.



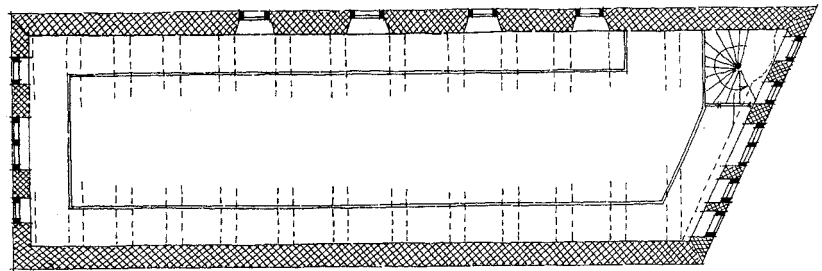
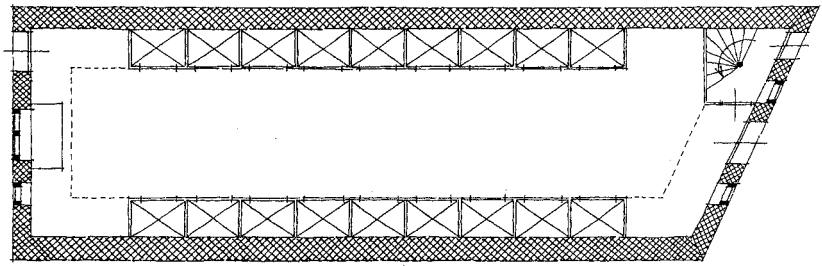
Detail klauwstuk.



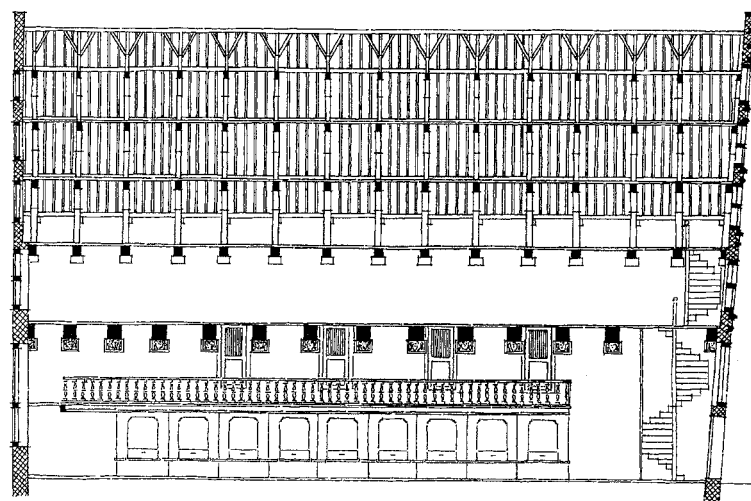
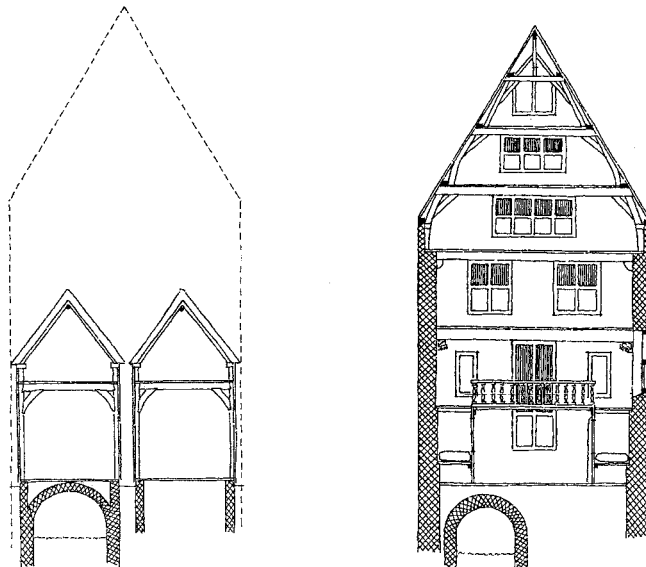
Detail beeldnis met Johannes de Doper en jaartalsteen.



Reconstructie plattegrond met bedsteden en galerij, door H.J. Zantkuijl.



Reconstructie langs- en dwarsdorsnede, met bedsteden en galerij, naast een reconstructie van de twee voormalige verhuurde woningen door H.J. Zantkuijl.





Begane grond. Goed zichtbaar zijn de verspringingen in de muur die mogelijk de aftekening van de bedsteden aangeven, 1965.

Teruggevonden doorgang naar achterzijde.

huisjes en een passantenhuis. Er is maar weinig bekend over hoe het complex er vroeger uit heeft gezien. Het kadastrale minuutplan van 1823 toont dat het destijds nog achter het klokhuis doorliep (hier stond een tweede zaalgebouw) en op de binnenplaats en in de daaraan grenzende Gasthuissteeg nog proveniershuisjes bezat. Met uitzondering van het gebouw van het Sint Jans Gasthuis zijn alle andere onderdelen van het complex afgebroken.

Vermoedelijk is het gebouw in 1563 geheel nieuw opgetrokken. Het staat in een lange traditie van gasthuisgebouwen dat zich als type in de middeleeuwen ontwikkelde. Het bestaat uit een zaalgebouw op een rechthoekige plattegrond van 7 bij ruim 20 twintig meter. De voorgevel staat onder een zeer scherpe hoek in de rooilijn van het plein. Het pand is hierdoor ruim vier meter dieper tegen de rechter zijmuur dan aan de linkerkant. Het telt vijf bouwlagen met een begane grond, drie verdiepingen en een zolder. De zijmuren dragen bijzonder zware enkelvoudige balklagen, ondersteund door zandstenen consoles. In 1908 zijn drie balken uit de eerste balklaag vervangen door stalen exemplaren met een houten omtimmering. De muren van het pand zijn zeer dik, maar liefst 88 cm, en verjongen naar boven toe tot ongeveer 40 cm. Het pand is veertien balkvakken diep, waarvan het voorste door de scheefstaande voorgevel trapeziumvormig is. De kap is samengesteld uit eiken krommers, waarboven twee kapjukken in de vorm van schaargebinten staan. De kapbalken zijn voorzien van telmerken, die niet meer helemaal chronologisch lopen. Het dak is gedekt met Oudhollandse pannen.

Het gasthuis bezit een van de vroegste en best bewaarde renaissancegevels van Nederland. Van de stijl getuigen onder andere de beeldhouwde cartouche met het bouwjaar 1563, de klassieke aedicula met het beeld van Johannes de Doper en de ingemetselde medaillons met uit de gevel stekende koppen. Het beeld is in 2008 opnieuw gepolychromeerd en verguld. De hoofdzakelijk bakstenen gevel is zeer fijn gemetseld met geslepen stenen in een variatie aan verbanden met blokvormige patronen en metselmozaïeken. De bakstenen werden volgens een bewaard gebleven rekening in 1561 door het stadsbestuur in Wijdenes gekocht, mogelijk kan hieruit worden afgeleid wanneer de bouw begonnen is. De gevel is rijk gedecoreerd met natuurstenen lijstwerk, blokken en frontons. Uniek zijn de zes grote, beeldhouwde klauwstukken op de drie trappen van de geveltop met manshoge, in rolwerk gevatte figuren. Ze zijn vermoedelijk gemodelleerd naar prentwerk van de Vlaamse kunstenaars Cornelis Bos, Cornelis Florisz en Hans Vredeman de Vries en vormen een van de meest kenmerkende voorbeelden van hun ornamentstijl in de Noordelijke Nederlanden. Vermoed wordt dat zij in Amsterdam zijn gemaakt, waar vergelijkbare exemplaren bekend zijn.

De deur- en vensteropeningen, in dikke natuurstenen omlijstingen, zijn iets links uit de middenas geplaatst. Gesuggereerd wordt dat dit is gedaan als optische correctie voor de sterk gerende plattegrond, maar waarschijnlijk heeft het meer te maken met een tweede deuropening die oorspronkelijk rechtsonder in de gevel zat. De vensters in de geveltop volgen wel de middenas, wat de vermeende optische correctie teniet doet. De tweede deuropening is in 1860 dichtgemetseld. De dag- en neggekanten van deuren, luiken en vensters zijn scheluw behakt, door deze oplossing wordt de



Consoles.



Detail console.



Detail dubbele console bij voorgevel.



Kap met hijsrad.



Teruggevonden riool.

scheefstand van de voorgevel nauwelijks waargenomen als men van binnen naar buiten kijkt. De huidige houten ramen met ijzeren roeden zijn in 1860 aangebracht en vervingen houten exemplaren. De onderramen met luiken waren vroeger waarschijnlijk niet voorzien van glas. Afgezien van enkele wijzigingen aan de vensterkozijnen is de gevel gaaf bewaard gebleven, zij het dat een groot gedeelte van het metselwerk bij herstelwerkzaamheden is gerepareerd of vervangen.

Eén zijgevel staat deels vrij en is in 1860 voorzien van een geblokte portlandcementpleisterlaag. Ook de achtergevel is destijds gepleisterd, maar deze is later weer deels ontleisterd. De kozijnen in de zij- en achtergevel zijn in 1860 vrijwel allemaal vervangen door nieuwe exemplaren van grenen, en op andere plekken in de gevel gezet. Over de oorspronkelijke indeling van de achtergevel is niet veel bekend. In de gevel is bij recente herstelwerkzaamheden een poortdoorgang gevonden, die vroeger naar een uitbouw leidde. De achtergevel wordt afgesloten door een afgewolfd dak.

De begane grond van het gasthuis bestaat uit één grote zaal met een plafondhoogte van ruim vijf meter, met aan de noordzijde hooggeplaatste vensters. In deze zijmuur zijn sporen van vensteropeningen zichtbaar. De zaal was waarschijnlijk bestemd voor de huisvesting van de mannelijke zieken en armlastige proveniers en was vermoedelijk niet verwarmd. In de balklaag zijn geen sporen aangetroffen van een schoorsteenraveling. Mogelijk was er een insteekverdieping of galerij en uit bronnen lijkt er een tijdlang een verwarmde binnenkamer te zijn geweest, hoewel deze mogelijk in de uitbouw was ondergebracht. Er is vermoedelijk ook een eetzaal op de begane grond geweest. Tegen de muren stonden bedsteden, waarin de zieken konden worden verpleegd. Deze werden 'koetsen' genoemd. Verspringingen in de zijmuren geven vermoedelijk de hoogte van de bedplanken en mogelijke galerij of insteekverdieping weer. In 1858 zijn de bedsteden gesloopt. De balklaag van de begane grond wordt ondersteund door 28 rijk bewerkte consoles, in de vorm van mascarons, leeuwen- en mensenkoppen. Ze zijn uniek voor Nederland. Eén kop is voorzien van het jaartal 1563. De figuratie is waarschijnlijk ontleend aan prentwerk van Giulio Romano en de Antwerpenaar Cornelis Florisz. Ze worden soms toegeschreven aan de Amsterdamse beeldhouwer Joost Jansz Bilhamer. Op de consoles zijn restanten van een polychromie bewaard.

De verdieping van het gebouw werd oorspronkelijk gebruikt voor opslag. Ook hier zijn zware balklagen in het zicht, ondersteund door onbewerkte natuurstenen consoles. Na de explosieve toename van het aantal proveniers zijn op de verdieping bedsteden getimmerd, die in 1860 weer zijn verwijderd. In de 18de eeuw werden de verdiepingen hierboven deels verhuurd als graanzolders, daarnaast had het gasthuis zelf een kledingzolder en een turfzolder waar jaarlijks ruim duizend ton turf werd opgeslagen. Ook was er een kaaszolder. De historische indeling en inrichting van de verdiepingen is verloren gegaan, uitgezonderd een hijsrad op de zolder. Eén van de proveniers werd in het verleden aangesteld als hijsman en was verantwoordelijk voor het omhoog brengen van turf. In 1860 is het hijsrad een kwartslag gedraaid, waardoor deze nu parallel aan de voorgevel staat. In de verdiepingvloeren werden toen luiken aangebracht, om goederen dóór het gasthuis omhoog te takelen.

In 2015 werd een riool, deels daterend van voor de bouw van het gasthuis in 1563 en deels uit de 17de eeuw, ontdekt op het terrein achter het pand. De wijze waarop dit riool is gebouwd wijzen op een grote ouderdom, het is voorzover bekend het oudste nog bestaande stuk riool in Hoorn. Middels een nieuw metalen luik is het riool toegankelijk gemaakt. De waterloop is aangewezen als gemeentelijk archeologisch monument.

1 Met dank aan N. Versluis. J. Wagenaar, *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlinden, Vyfde Deels, Eerste Stuk*, 1743, p. 428. R.J. Spruit, *Ach Lieve Tijd. 2: Zeven eeuwen Hoorn en zijn bewoners en hun zieken en armen*, Zwolle 1987. C. Boschma-Aarnoudse, *Het Sint Jans Gasthuis te Hoorn. Den Oudtgeworden*

Mensch, die men in dit huis laat woonen, Hoorn 1998. G. Jacobs, 'De windas in de Boterhal van Hoorn', in: *Oud Hoorn*, jrg. 37, nr. 3 (2015), p. 138-141. J. Cox, 'Sint Jans Gasthuis in Hoorn', in: J. Cox, *West-Friesland toen en nu. Deel 9: Achter de Stadspoort*, Zwolle 2020: p. 10-13.